

ԴԻՐՈՇԱԿ

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

ԼՐՏԵՍ ԱՐՏԱՇԷՍԻ ՍՊԱՆՈՒՄԸ

Կ. Պօլսի Կօմիտէի որոշմամբ մահի դատապարտեցաւ լրտես Արտաշէսը: Վճիռը գործադրուեցաւ ամենայն յաջողութեամբ:

ԻՐԵՐԻ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ՆՈՅՆՆ Է

Յունիս, 1895 թ.

Իրերի դրութիւնը Հայաստանում մազաչափ անգամ չի փոխուել, թէև հակառակ լուրեր են պտտում: Հայ ժողովուրդը ենթարկւած է նոյն պայմաններին, ինչ որ մի քանի ամիս, մի քանի տարի առաջ էր: Բաւականանալ այս անգամ միայն երկու փաստով:—

Երկրի ամենամեծ չարիքներից մեկը—հարկահանութիւնը, որ ժողովրդի անտեսական քայքայման գլխաւոր պատճառներից մեկն է, շարունակուում է աւելի եռանդուն կերպով, քան երբևէ իցէ: Հարկահաւաքները զապթիաներով և զինւորներով ցրել են երկրի բոլոր կողմերը ու ամենայն եռանդով հաւաքում են հարկերը և այն էլ ոչ թէ մի տարւանը, այլ մի քանի տարւանը միանգամից: Տեղի ունեցող տեսարանները աւելի սարսափելի են, քան նախկին տարիներինը, որովհետև ժողովուրդը անտեսապէս ծայրայեղ աղքատութեան մէջ է—չունի հաց, չունի հագուստ. եղած չեղածը թալանել, տարել են, այրել ու աւերակ են դարձրել. որտեղից տայ, ի՞նչ տայ: Մերկութեան ու քաղցածութեան պատճառն էլ ինքը կառավարութիւնն է. բայց և այնպէս նա ո զ ո Ր մ ա ծ ա բ ար պահանջում է մի քանի տարւայ հարկերը միանգամից. ինչ հոգն է, թէ ժողովուրդը ոչինչ չունի: Եւ ժողովուրդը իւր անկարողութեան համար ենթարկուում է ամեն տեսակ տանջանքների, լլկանքի— նոյն մարմնական տանջանքները, նոյն բռնաբարութիւնները, դեռ աւելի շնային կերպով:

Այդ թշուառականը, որ դեռ շարունակուում է իւր շա-

հատակութիւնները, շարունակուում է նոյնպէս և դեռ կոտորել սասունցիներին, այժմ էլ քաղցով: Սասունցուն օգնութեան է հասնում մի «անտեսանելի ձեռք», որ նա քաղցից չմեռնի, որ նա չվհատուի, չընկնի իւր բարձրութիւնից, մնայ նոյն ազատասէրը: Կառավարութիւնը խմանում է այդ և պատժի է ենթարկում սասունցուն, որովհետև վերջինս ընդունում է այդ օգնութիւնը, չի ուզում քաղցից մեռնել: Սուլթանի կառավարութեան օրէնքով «հպատակների» մի մասին արգելում է ապրելը և ով որ դրանցից կապրի, կաշխատի իւր գոյութիւնը պահպանել, նա ճանաչուում է իրրև քաղաքական յանցաւոր, որի համար և կրում է արժանի... պատիժը:

Եւ հասկանալի է: Այդպիսի մի հրէշային մարմին, ինչպիսին սուլթանի կառավարութիւն կոչուածն է, այլապէս վարել չի կարող: Զգալով որ հետզհետեւ մծտնուում է իւր վախճանը, որ այսօր թէ վաղը պիտի վերջ դնի իւր լէշակեր թագաւորութեան, ուստի անյազ գազանի նման ընկնում է անպաշտպան ժողովրդի վրայ իւր վրէժը լուծելու—խածում, յօշոտում է, և դրա մէջ է գտնում իւր սփոփանքը, դրա մէջ նա զգում է մի հոգեկան բաւականութիւն. թշուառական:

Եւ այս դէպքերը տեղի են ունենում հենց այն ժամանակ, երբ սուլթանի կառավարութիւնը, իրրև մարդասպան, նստեցրած է ոճրագործի նստարանի վրայ, երբ փաստերով ու գօղումէններով ապացուցուած ու հաստատուած է, որ ինքն է հեղինակը այն բազմաթիւ բռնաբարութիւնների, կեղեքումների, տանջանքների, կոտորածի և այլն, որին ենթարկուած է գլխաւորապէս ու առանձին մի նպատակով հայ ժողովուրդը, երբ ամբողջ աշխարհին ահնայատնի կերպով ցոյց է տուած, որ այդ հրէշը, լէշակերը կատարել է երկար տարիների ընթացքում անթիւ ոճիրներ, հանցանքներ և երբ դեռ եւրոպական երեք պետութիւնների ներկայացուցիչները գտնուում են հենց ոճիրներ կատարած վայրում ու շարունակում են իրենց խուզարկութիւնը:

Այս ցոյց է տալիս նորից այն, որ սուլթանի կառա-

վարութիւն կոչւածը ոչ միայն մի անպատկառ, անամօթ մարմին է, այլ և լիբբ ու յանդուգն մի հրէշ: Եւ զեռ պսպիսի մի կառավարութիւն պիտի շարունակի ապրել, գոյութիւն ունենալ, նա պիտի շարունակի լինել Հայաստանի նրա և ժողովրդների «տէրը», «իշխողը», պիտի ճանաչւի նրա պետի «վեհապետութիւնը» (Souveraineté):

Ո՛չ, բաւական է. Հայաստանի ներկայ ըստիմը պէտք է արժատապէս փոփոխուի և նրա վեհապետը պիտի լինի ինքը ժողովուրդը. ինքը ժողովուրդն է ամեն ինչ և նրանով պիտի լինի ամեն բան. ինչ որ կատարուում է, կը կատարուի առանց նրան, ո՛չ մի ոյժ, ո՛չ մի կշիռ չի ունենալ և չի կարող համարուիլ օրէնք, այլ բունութիւն, խարազան, բունընթք, ինչ որ էլ գոյութիւն ունի այժմ և որի դէմ էլ կուտում է ժողովուրդը: Մի որ և է երկրում, այն ժամանակ միայն կարող են տիրապետել ժողովրդին տենչալի պայմանները, երբ, կրկնում ենք, երկրի տէրը, իշխողը, վեհապետը ինքը ժողովուրդն է. ամեն ինչ ժողովրդով, ամեն բան ժողովրդի համար. ահա երբ երկիրը կարող է լինել բախտաւոր, իսկ նրա բնակիչները երջանիկ:

Ն Ա Մ Ա Կ Պ Օ Լ Ս Ի Ց

Արտաշէսը բնիկ պոլսեցի էր և ոստիկանութեան լրտես ու յայտնի մատնիչ:

Լրտես Արտաշէսը իր շահատակութեան գլխաւոր ասպարէզ ընտրած էր խեղճերու, արհեստաւոր և մշակ դասակարգի հասարակութիւնը, որուն կը հետապնդէր ամեն տեղ, սրճարաններու մէջ, թէ արհեստանոցները, հանրային զարճութեան վայրերէն սկսած մինչև խաներու մութ անկիւնները, ուր կապաստանի պանդուխտ հայաստանցիներ: Իբրև մասնագէտ լրտես, իր գործին տէրն էր այդ գարշելին և յոյժ վտանգաւոր, որովհետև հոգեբանութիւնը միջոց ընտրած էր իր քրտմանելի ձեռնարկութեան մէջ: Անգամ մը, որ իր որսին հոտը կաններ, ա՛լ անիկայ կորուած էր. շատ հեռուէն արդէն կը նետէր իր թակարդին անտանելի պարանները: Կսկսէր խօսակցութիւն մը, անվերջ, ուր իր խօսակցին սիրտը կը ջանար գրաւել նախ, ջանալով շահագրգռել այն ամեն շնչին բաներով, որ անոր սիրելի ըլլալ կը թւին: Խեղճ մարդուն սիրտը կը տաքնայ կամաց կամաց վատահոգի Արտաշէսին վրայ, մինչ լրտեսը իր ճարտար հարցումներով հեռուն կը տանի անփորձ մարդը, դէպի անոր գործերը, դէպի հայրենիքը և վերջապէս դէպի անոր սրտին խորքերը, անոր հոգուն թագստոցը սպրտելու համար. . . Եւ պարզամիտ պանդուխտ հայաստանցիները խաբւելով գարշելի լըրտեսի քաղցր, անոյշ լեզուէն, կը բացւէին, գաղտնիքներ

կը հաղորդէին, յայտնութիւններ կանէին և հետեւալ օրը կամ քանի մը օր յետոյ կերթային բանտերու, մութ ու խոնաւ բանտերու մէջ քաւելու իրենց մեղքերը, առանց հասկանալու թէ իրենց մատնողը, ձերբակալել տուողը իրենց բարեկամ Արտաշէսն էր: Եւ թէ պզտիկ կասկած մըն ալ ունէին, այն էլ կը փարատէր դժոխքի ծնունդ Արտաշէսը իր բանտային սցեյնութիւններով, կեղծ մտիթարութիւններով, սուտ կարեկցութիւններով:

Լրտես Արտաշէսն երբեմն կատաղի յեղափոխական մը կը դառնար իրեն որսերուն առջև. պոլսեցիներուն յատուկ պոռոտախօսութեամբ և կեղծ ոգևորութեամբ շանթեր կարձակէր թուրք բունակալութեան դէմ, անոր գարշութիւնները կը ներկայացնէր պերճախօս կերպով, ինքզինքն ալ յաճախ զո՛հ մը ներկայացնելով այդ հարստահարութիւններուն, կոկորդելլոսի արցունքներ կը թափէր իր թշուառ եղբայրներուն վրան, և երկնքի օգնութիւնը սպառած համարելով, յեղափոխութեան վերայ մատնանիշ կընէր, իբրև միջոցի մը, որ ամենուն ալ ազատութիւն պիտի պարգևէր:

Ինչպէս չհաւատար խեղճ մարդը, երբ այդ համուշտ տանջած կեղծող գարշելին գրպանէն յեղափոխական թերթ մը հանէր և կուտար իր խօսակցին, պաղատելով, որ ան ալ ուրիշներուն տար, որպէսզի սուրբ գործը արագ յառաջ դիմէ: Քանի մը օրէն ետքը բանտերը նորէն կը լեցուէին բազմաթիւ զոհերով, որոնց բոլոր յանցանքը միամտութիւնն էր եղած:

Մասնագէտ լրտեսի այդ յատկութիւններն ու անոնց ճարտար կիրառութիւնները չէին կարող վրոպել ոստիկանութեան նախարարի օգնական արիւնկզակ Հիւսնի պէյէն. Արտաշէսը շատ շուտով սկսաւ գնահատուիլ և այնպիսի դիրք մը գրաւել գաղտնի ոստիկանութեան ներապետութեան մէջ, որ շատ ու շատ թուրքերու ալ նախանձը սկսաւ շարժիլ:

Լրտես Արտաշէսի շահատակութիւններ վերջապէս աչքի զարկին, երբ մանաւանդ զոհերն սկսան օրէ օր աւելի բազմանալ. բան մը, որ նպաստեց վերջապէս այդ պժգալի գործին հեղինակը որոնելու և գտնելու:

Լրտեսի այդ ստոր գործունէութիւնը մանրամասնօրէն տեղեկագրուեցաւ ու ներկայացուեցաւ «Հ. Յ. Գաշնակցութեան» Պօլսոյ Կեդրոնական Կօմիտէին, որ և իր մարտ ամսու նիստերէն մէկուն մէջ՝

Ի նկատի ունենալով, թէ լրտես Արտաշէսը գաղտնի ոստիկանութեան մէջ յայտնի, յարգւած, ճարպիկ և վատահոգի լրտես մըն է, որու ի պաշտօնէ լրտեսութիւնը անվիճելի կերպով կը հաստատուի բազմաթիւ փաստերով և իրողութիւններով, առանց տարակոյսի հետք մը թողնելու.

Ի նկատի առնելով, որ լրտես Արտաշէսի ձեռքով բազմաթիւ ձերբակալութիւններ, խուզարկութիւններ, բանտարկութիւններ, մատնութիւններ տեղի ունեցան, մանաւանդ սկսեալ այս տարւայ յունւար ամսէն, որոնց միակ յանցաւոր ըլլալը վկայելով կը հաստատուի.

Ի նկատի ունենալով, որ կեղծ յեղափոխական ձեռնալով, բազմաթիւ միամիտներ խարած և դաւած է,

նոյն իսկ յեղափոխական թերթեր տալով և խուզարկութեանց ժամանակ բոլորովին անմեղ մարդոց բնակարանները յեղափոխական թերթեր ձգած և անմեղ մարդոց բանտարկութեան, դատապարտութեան և պատրման հեղինակ ըլլալը ու յանցաւորութիւնն կը հաստատուի բազմաթիւ փաստերով և վկայութիւններով:

Ի նկատի ունենալով, որ լրտես, մատնիչ Արտաշէսը շնորհիւ իր ընդունակութեան, ճարպիկութեան, զարգացման և սրամտութեան (յատկութիւններ, որոնցմէ կատարելագոյն գուրկ են թուրք լրտեսները), վերջերս կատարեալ պատուհաս մը եղած էր հայ հասարակութեան համար,

Լրտես Արտաշէսը մահուան դատապարտեց

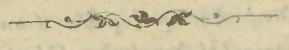
Եւ այդ վճռի գործադրութիւնը ջանձնեց իր իրաւասութեան ներքեւ գտնուող խմբերէն Թ-ի ահաբեկիչներուն:

Լրտես Արտաշէսի մահուան վճիռը ահաբեկիչները ամենայն յաջողութեամբ կատարեցին Սպիտակ 3-ին, երկուշաբթի երեկոյեան ժամ 7-ին Ղալաթիա փողոցի մը մէջ:

Մինչդեռ լրտես Արտաշէսը մահամերձ վիրաւորած, դաշոյնի վերքերէն մահուան տագնապի մէջ գետինը կը տապալկէր, ոստիկանութիւնը փութաց օգնութեան և մեր սիրելին հիւանդանոց փոխադրեց, ուր և քանի մը ժամ ետքը իր սեւ հոգին Մուլթան Համիդին աւանդեց:

Իր աւանդական սովորութեան համեմատ ոստիկանութիւնը բազմաթիւ մարդիկ ձերբակալեց, իբր ոճրի հեղինակ, ի միջի այլոց նորէն ձերբակալեց այն 8-10 անձերը, որոնց ամիս մը առաջ բանտարկել տուած էր լրտես Արտաշէսը, բայց 15 օր բանտարկութիւնէն ետքը անպարտ արձակուած էին: Չնայելով բազմաթիւ ձերբակալութիւններուն, ոչ մէկուն վրայ կրցան ապացոյցի նշան մը գտնել:

Մահուան վճիռը գործադրող ահաբեկիչները՝ շնորհիւ վեհափառ սուլթանի, ազատ կը շօջին քաղաքի մէջ:

Ն Ա Մ Ա Կ Մ Ո Ւ Շ Ի Ց

Սասնոյ դէպքը առիթ է տւել շատերին քանի քանի անգամներ երկար յօդուածներով հասարակութեան ուշադրութիւնը հրահրել այդ սարի սէգ որդւոց խղճալի կացութեան վրայ. և ըստ երեւոյթին մի առ ժամանակ հասարակութիւնը, նամանաւնդ հարուստ դասակարգը, իրան ցոյց էր տալիս հետաքրքրուած այդ հարցով, սակայն արդեօք կարելի է ասել, թէ այդ ոգևորութիւնը մի իրական հետեանք ունեցաւ, ոչ անցան օրեր, անցան ամիսներ և իրանց հետ տարին այդ ոգևորութիւններ: Այժմ ինչպէս երևում է, ոչ ոք է մտածում, թէ արդեօք այդ խեղճ ժողովուրդ ինչով է կերակրուում, միթէ այնքան էլ չենք կարող մտածել, թէ հրաշուց դարը անցած է, և չի կարելի այժմ հաւատք ունենալ

երկնից տեղացած կամ տեղալիք մանանային վրայ:

Ինչպէս լրագրներում հրատարակեցաւ մի քանի ամիսներ առաջ, թէ բարեգութ սուլթանը 50000 դուրուշ նպաստ բաշխել խոստացած է հրկիզեալ սասունցիներին, և գուցէ ունենք այն աստիճան միամիտներ, որք հաւատացած լինեն այդ տեսակ խոստումներին և այն էլ մի այնպիսի անձնաւորութիւնից, որը հեղինակ է հանդիսանում բոլոր այդ թշուառութեանց, նպատակ ունենալով բնաջինջ անել մի այնպիսի քաջ ժողովուրդ, որոյ ինքնապաշտպանութեան գիտակցութիւնը սարսափեցնում էր նրան այս վերջին տարիներում:

Եւ որպէս զի կարողանամ փաստով ապացուցանել նրա այդ աւերիչ ծրագիրը, աւելորդ չէր լինիր պատմել հետեւեալ դէպքը:

Ձէքի փաշան ամենաողորմած սուլթանի հրամանով ընդհանուր կոտորածի գործողութիւնը ամենայն հաւատարմութեամբ խղճի մտօք կատարելուց յետոյ, կոչում է արած այդ կոտորածից ազատ մնացած մի փոքր մասին, որպէս զի իրանց տեղեր վերագոռնան, խոստանալով նրանց յանուն բարեգութ սուլթանի, թէ իրանց տուներ պիտի շինւին հաց ու դրամական նպաստներ պիտի բաշխուին: Յուսահատ ժողովուրդը հալած իւղի տեղ ընդունելով հրամանատարի յայտարարութիւն՝ ամեն կողմից մեծ մասամբ հաւաքուում են իրանց տեղեր և երկար ժամանակ միայն յոյսով են ապրում բաց օդի մէջ կերակրւելով արտերում քրդերի ձիերից աւելցած ցորենի և կորեկի հասկերով:

Անցնում են օրեր, ամիսներ, վերջապէս Մուշ է հասնում սուլթանի իբր քննիչ ուղարկած Արդուլահ փաշան. ժողովուրդը ճարահատեալ դիմում է փաշային խնդրագրով յիշեցնելով նրան Ձէքի փաշայի միջոցաւ սուլթանին իրանց նպաստ խոստացած լինելը, սա բացարձակ մերժում է նրանց խնդիրը: Մինչև այն ատեն արդէն սկսած լինելով ձիւն տեղալ և ժողովուրդը տեսնելով, որ յուսախաբւած է, մերկ ու բոբիկ լաց ու կոծով սկսած է դիմել դէպի Մուշ և հեռագհետէ քաղաքում հաւաքուում է մեծ բազմութեամբ. այդ բազմութեան միջից մի կին՝ մերկութեան մէջ ցրտից իւր կրած անտանելի տառապանքներից յուսահատուած, յանկարծ իւր գրկի երեսան ձգում է քաղաքի միջից անցած գետակի մէջ և ասում. «Անգութ հայեր, ահա այս էլ թող գնայ, ինձ չէ հարկաւոր, քանի որ դուք այդպէս անտարբեր էք վիրաբերում դէպի ձեր թշուառացած ապգահիցները». բարեբաղդաբար այնտեղ եղողներ ազատում են երախային վտանգից:

Այն գիշատիչ կառավարութիւնը, որ ամեն տեսակ չարագործութիւն և աւերում սառնասրտութեամբ գործեց, կոտորելով ամեն սեռի և հասակի անմեղներ, չկարողացաւ այլ ևս անտարբերութեամբ հանդիսատես լինել այդ սոսկալի վայնասունին, նրա համար միայն, որ իւր հանգստութիւնն էր խանգարում, որոշեցաւ բաժանել այդ թշուառներին Մշոյ դաշտի գիւղերին վրայ, որոնց տնտեսական վիճակն էլ ոչ աւելի միտթարական է քան սասունցիներին, միայն առաջիններու առաւելութիւնը նրանումն է կայանում, որ ունին տուներ և ձր-

մեռւայ պաշարի համար միմիայն կորեկ կամ կլկլ հաց-
գարունը աւելի խոտով են ապրում քան թէ հացով:

Յարգելի ընթերցող, ահաւասիկ Սասնոյ ժողովուրդը
ապրում է մի այնպիսի երկրում, որը առանց դրա էլ
օգնութեան է կարօտ, բաւական չէ որ քրդի աւարա-
ռութիւնից աւելացածն էլ կառավարութիւնը տուրքի
փոխարէն տարած է և յանուն օրինաց կողպտած ու
մերկացրած է խեղճերին և ահա մի բեռ էլ է ծան-
րացնում նրանց վրայ. այստեղ մեր ասածներ ապա-
ցուցանելու համար երկար փաստեր առաջ բերելով,
գլուխ ցաւցնելու կարիք չկայ. միայն բաւական է գի-
տենալ, որ վեց ամսից աւելի է կառավարութիւնը տուրք
չի հաւարում Մշոյ դաշտի բնակչաց մեծ մասից, հենց
նրա համար, որ ինչպէս առածը ասած է, քառասուն
աւազակներ մի մերկին չեն կարողացել կողպտել, մինչ-
դեռ ուրիշ շատ տեղեր ամենայն խստութեամբ հաւա-
քում են հարկերն:

Այժմ Սասնոյ աւերակ գիւղերում բնակում են բնակ-
չաց մի ամենափոքր մասը, միայն նրանք, որոնք աշնան
կարողացել են մէկ մէկ փոքր հիւղակ շինել և մի քիչ էլ
կորեկ դէսից դէնից հաւաքել, որոնց (ամեն մի ընտա-
նիքի) մի մասն էլ դաշտում են ապրում իրանց ունե-
ցած հաց չբաւականանալու պատճառաւ:

Քննիչ Յանձնաժողովը դադրեցրած է իւր քննու-
թիւններ մարտ ամսոյ սկզբին, և այդ վերագրում է
հետեւեալ հանգամանքին:

Յանձնաժողովը Մուշ գալիս, ճանապարհում պատա-
հած ամեն գիւղերից մեծ քանակութեամբ բողոքագրեր
ներկայացրած են և այդ այնպիսի մի հոսանքով է շա-
րունակած, որ ոչ թէ գոեհիկ ժողովուրդը միայն, այլ
Քննիչ Յանձնաժողովոյ նախագահ Շէֆիզ փաշային զայ-
րացումն էլ կատարութեան աստիճանի է հասած և
քննութեան ժամանակ վրդովելով մի սասունցի կնոջ
ուած արդար քննութիւնից, ոտքի կանգնած և մի լաւ
ծեծած է խեղճ կնոջ, ի ներկայութեան եւրոպացի քըն-
նչաց:

Քաղաքում մի քանի մոլեռանդ զօրապետներու և
ազդեցիկ մօլլաներու միջոցաւ թուրք հասարակութեան
մէջ գրգռումներ են առաջ եկած, որ եթէ մի քիչ էլ
սասականար, հասկանալի է, թէ հետեանքը ուր կը
հասնէր:

Քննիչ յանձնաժողովոյ գործունէութիւնը խիստ սահ-
մանափակ է եղած, որովհետեւ չէ կարողացած անկախ
գործել:

Երեւակայեցէք, եթէ մի դատարանի մուտք արգել-
ւած լինի ոստիկաններով, ինչ գործունէութիւն կա-
րող է ունենալ այդ դադարան. այնտեղ կարող էին
մտնել միայն այն տեսակ մարդիկ, որոնք ոչ բանտից
էին վախում և ոչ մահից, այլ բացարձակ զինւորնե-
րու հետ կռւելով էին ներս մտնում, մինչև իսկ շատ
անգամ փողոցի կուռ ձայնը հասնելով ժողովի ական-
ջին լուսամուտից, պահանջում էին, որ բաց թողնեն
բողոքողներին. ներս մտնողներից, որոնք որ քիչ թէ շատ
ճարպիկութիւն ունէին, փախուստ էին ապիս ոստիկա-

նաց ճանկերից, իսկ նրանք, որ չէին յաջողիլ փախչիլ,
արժանանում էին իշոյ դրախտին:

Ն Ա Մ Ա Կ Կ Ա Ր Ի Ն Ի Ց

Հակառակ այն խիստ ուշադրութեան, որ Եւրոպան
ներկայիս դարձուցած է դէպի Հայոց հարց, սուլթանի
կառավարութիւնը և ժողովուրդը դարձեալ կը շարու-
նակեն իրենց հարստահարութիւնները: Ամեն օր մին
քան զմիւսն աւելի սոսկալի դէպքեր, թէ կառավարու-
թեան և թէ ժողովրդի կողմէ, կուգան աւելցնել խեղճ
հային տանջանքը և նորանոր վէրքեր բանալ անոր
արդէն վերաւոր սրտին վրայ: Հետեւեալ սոսկալի եղե-
լութիւնք խիստ պերճաբան են ապացուցանելու վերև
ըսածներս:

Քաղաքէս դէպի հիւսիս-արևելք, գրեթէ 5 ժամու
հեռաւորութեամբ գտնւած «Թավթա» և «Ղարակե-
օսէկ» գիւղերուն մօտ շինւած ամրոցներուն զօրապետ-
ներն և զօրքերը այս օրերս սկսած են իջնել ճանապար-
հի վրայ և չարչարել ու կողպտել հայ ճամբորդները:
Դեռ անցեալ օրը սաստիկ կերպով ծեծեր և կողպ-
տեր էին Չիթող գիւղի բնակիչներէն երկու երիտա-
սարգներ:

Այդ գիւղի մուտիրը, որ թուրք է, տեղոյն թուրքե-
րէն Խէլիլ բէկին քայքայւած սենեակը հայերուն ծախ-
քով նորոգիլ տարու դիտումով, կը պատրասէ, թէ
ինքը պիտի բնակի այն տեղ և իբրև թէ ըստ օրինի
այդ գիւղացիներուն պարտքն է հոգալ իրենց մուտի-
րին յատկացրած շէնքին կառուցման ծախքը. միմիայն
գիւղի հայերէն կը գանձէ 12 ոսկի և այդ գրամով
սենեակը նորոգելէ վերջ, կը յանձնի դարձեալ Խէլիլ
բէկին, իսկ մուտիրը կը մնայ իրեն առաջւան տեղը: Մեծ
ճարպիկութիւն, որ իրաւամբ խիստ պատւաբեր է կառա-
վարական պաշտօնէի մը:

Այդ Խէլիլ բէկը (Ցածկատանի մէջ բէկ և էֆէն-
տի պատւանունները շատ աժան են, ամենէն ստոր թուր-
քը բէկ ու էֆէնտի է), որ հօրմէն ժառանգած էր բա-
ւական մեծ հարստութիւն, վեղխութեան և ցոփութեան
մէջ ամբողջ ինչքը վատնելէ զինի, այժմ սկսած է բըռ-
նութեամբ և զանազան զրպարտութիւններով իրեն հայ
գրացիներէն դրամ կորզեր: Այս տարի մի քանի ա-
մուսայ մէջ հայերէն յափշտակեր է 30 ոսկի, 40 կոտ
ցորեն: Անցեալ օրը Չախալեան Ստեփանը բէկին առ-
ջևէն անցած ատենը բարև չբռնելու ծանր յանցանքը
գործած էր, ուստի չարաչար կը ծեծուի և 38 զըշ-
վճարելու տուգանքին կենթարկուի:

Իսկ մՏ. Յովսէփը անլուր զրպարտութեան մը զոհ
կերթայ, և 10 օր բանտարկելէ և 7 ոսկի, իբր տու-
գանք չգործած, նոյն իսկ չերագործած յանցանքին, մե-
տիքին տալէ վերջ հազիւ հազ կազատուի: Այդ պատ-
ճառաւ խեղճ անձը ստիպւեցաւ, իրեն ընտանիքը յետին
ծայր թշուառութեան մէջ ձգելով, պանդխտութեան
դիմել:

Այդ գաղանաբարոյ անձնաւորութիւնը իր հրամանին տակ եղող ոստիկան զինւորներն կը ցրէ հայոց տուներուն մէջ: Այ կարողէք երեւակայել, թէ այդպիսի պարագաներու մէջ ինչ անլուր չարիքներ կրնան առաջ գալ: Անոնցմէ Ղարա-Գէտէ անուն զօրքը 20 օր Բթօ-եան Գէորգին տունը մնալով, ձրի ուտել-խմելէն վերջ, 30 շրուշով գիշ-քերէսի առնելով կը մեկնի:

Գող-Աղասի Իպրահիմ էֆ. 370 զօրքով կերթայ 2իթող գիւղը և 5 օր մնալով 600 հոխա հաց, 20 հոխա իւղ և 100 հոխա պղղուր, իբր ուտեստ իրեն զօրքերուն, հայերէն ձրի առնելէն զատ, ի փոխարինութիւն իրեն ցոյց տրւած այս հաւատարմական զգացումին, հայ տուններուն պղնձեղէնները կողոպտել կուտայ զինւորներուն:

Տաճկաստանի մէջ ինչ որ հային կը պատկանի, ինչ որ հայ անունը կը կրէ, ենթակայ է բարբարոս հարստահարութեանց և նախատիքին: Յոհանէս քահանան զանգահարութեան պատճառաւ խիստ կը ծեծւի Մամոյ Մամոճ թիւրքերէն, որոնք մինչև իսկ կը նկրտին եկեղեցի մտնել և անլուր հայհոյութիւններ տեղալ աղօթողներուն վրայ, առարկելով, թէ Բամազանին մէջ զանգահարութիւն չպիտի ըլլայ:

Թալթայի ամրոցին հարկադրապետը, ԱՏմէա էֆէնդին, ճանապարհին ձիէն իջնելով կը հեծնի Բալախեան Երեմիս վրայ, ըսելով, թէ ամէն օր դուք, ձիթողցիներդ թուանձցիներուն ձիերն էք, այսօր ալ դու ինձ ձի եղիր, որովհետև ձիս յոգնած է: Յիրաւի ի լրումն ամենայն չարեաց, այս գիւղի հայերը քաղաք գնալներուն ստիպած են ձիու տեղ ծառայել Թուանձ գիւղի անգութ թուրքերուն, որոնք այս չափով չբաւականալով կը ծեծեն և կը կողոպտեն իսկ:

Այս ամեն տանջանքներուն վրայ եթէ աւելացնենք թուրք հարկահաւաքներուն տւած չարչարանքները, այն ատեն կրնանք որոշ գաղափար մը տալ տառապանքի մը վրայ, որուն տակալու համար մեր բազմաչարքար նահատակներէն ամենէն համբերատարն ալ անգոր գտնուելով պիտի դատապարտէք:

2իթող գիւղի 100 տուն հայերուն տարեկան հարկն է 100,000 զըշ. էմլաքի և արաչիի տուրք. 10,000 զըշ. խոտի և առւոյտի տասանորդ և 3000 քիլէ ցորեն: Ասոնց գանձումին ժամանակ զօրքերը չլուծած անգըթութիւններ կը գործեն: Օրերով կը մնան իրենց ձիերով հայերուն տունները, կուտեն, կը խմեն և վերջն ալ անոնց թէ լծքարը և թէ կաթնատու անասունները կը գրաւեն ի հաշիւ տուրքի:

Նմանօրինակ անգթութիւններ կը գործւին նաև ամէն հայ գիւղերու մէջ: Եթէ ուզենք ամենն ալ ի գիր առնել, բարբարոսութիւններու և հարստահարութիւններու անհասանում շարք մը պիտի պարզու մեր դէմ: Ուստի կը բաւականանամ անոցմէ միայն 2իփօթ գիւղի զարհուրելի դէպքը գրելով:

Սպեր գաւառակի հայաբնակ 2իփօթ գիւղը 1894 դկ. ամսոյ մէջ խիստ աղետարշ տեսարանի մը թատերապայրն եղաւ: Շրջակայ գիւղերու թուրքերը կը յարձակին այդ գիւղի վրայ և 16 մարդ ծանրապէս վերաւորելէ, 4 մարդ

սպանելէ և տունները կողոպտելէ զինի, ամենայն անխղճութեամբ մի քանի պարկեշտ կիներու պատիւներն իսկ կը բռնաբարեն: Այս սոսկալի անգթութեանց համար խեղճ, կողոպտած և նիւթապէս ու բարոյապէս վերաւորած հայերը կը բողոքեն ուր որ անկէ, սակայն ամենայն անխղճութեամբ և լրբութեամբ կը պատասխանի իրենց՝ «2եզի համար դեռ այդ քիչ է, աւելին պէտք էր որ ընէին»:

Գանք քաղաքիս մէջ պատահածներուն. հոս թէ կեանքի և թէ ինչքի կատարեալ անապահովութիւն կը տիրէ. անխղճութիւնը իրեն վերին աստիճանին հասած է: Ամէն օր նորանոր ցաւալի դէպքերու ակաւատես լինելու դժբխատութիւնը կունենանք, դէպքեր, որոնք ամենն ալ ի մի նպատակ կը յանգին, այն է կողոպտել, տանջել և սպանել հայը, և որոնց հեղինակներն են հաւասարապէս թէ կառավարական պաշտօնեաները, թէ զօրքերը և թէ կառավարութիւնէն դրդուած տգէտ ժողովուրդը:

Այդ մարդիկ կը մտնեն հայերուն խանութները կամ վաճառատունները, կուզեն քանի ապառիկ գնումներ ընել, իսպառ չը վճարելու դիտումով և երբ չեն յաջողիր, կը սկսին սոսկալի հայհոյութիւններ տեղալ զանազան սպառնալիքներով:

Անցեալ օր բանտարկած քիւրդ բէկերէն մէկը, որ զօրքի մը հսկողութեան տակ կը շրջէր շուկաները, վանցի Արշակ Մանգակունեանին ձիուն տէր կըլլայ, ըսելով, թէ 5-6 ամիս առաջ երբ Ալայ-բէկը եկաւ մեզ ձերբակալելու, անոր զօրքերը յափշտակեցին այս ձին, զոր այժմ այս հային մօտ կը տեսնեմ: Գատարան կը դիմեն, հայը նոյն իսկ թուրք վկաներով կը հաստատէ այդ ձիուն երկու տարիէ ի վեր իրեն քով լինելը և որմէ գնելը: Բայց արդարութեան պաշտօնեան այս բացարձակ ճշմարտութեան առջև տակաւին չուզէր իր վճիռը յօգուտ հային տալ և առանց որոշ պատասխան մը տալու, դատը ուրիշ օրւան մը կը թողու, անշուշտ երկուստեք կաշառք առնելու և վերջ ի վերջոյ հայը անիրաւ հանելու նպատակաւ:

Կառավարութիւնը իրեն ընդարձակ պէտքերուն և վճարումներուն հանդէպ, խիստ անձուկ սնտուկ մը ունի: Այս պատճառաւ խիստ հրաման հանած է հարկահաւաքներուն ամբողջովին գանձել նոր սկսող տարւան (1895 մարտ 1) կալածական և թէ ուրիշ տուրքերը: Կառավարութեան այս հրամանը գողին ծոցը քար դընելէ, ուստի հարկահաւաքներն ալ ամենայն ազատութեամբ սկսած են խիստ անխղճութեամբ վարել դէպի հայ ժողովուրդը. գիւղերու մէջ ամեն տեսակ չարիք գործելէ վերջ խեղճ գիւղացիները կը ստիպեն ծախել իրենց անասունները, սերմերը և վճարել տուրքը: Իսկ քաղաքիս մէջ խժգժբար կը ծեծեն և կը բանտարկեն այն հայերն, որոնք չեն կրնար իրենց ամբողջ տուրքերը մէկ անգամէն վճարել: Անցեալ օր դեղադործ Լաւենիին դեղատանին առջև հարկահաւաք զօրքերը, հաւատօրէնք հայհոյելով հանգերձ, չարաչար կը գանակոծեն մի քանի հայեր: Այդ տեղ կը գտնուին մէկ քանի կառավարական բարձր պաշտօնեաներ ալ ասոնք

փոխանակ զգուշացնելու կը խնդան և կը քաջալերեն հարկահաւարները իրենց անգթութեան և անիրաւութեան մէջ:

Ն Ա Մ Ա Կ Տ Ր Ա Պ Ի Զ Ո Ն Ի Յ

II

Բամազան ամսոյ առաջին օրերու մէջ գիշերայ Ժամը 2-ին 20-30 հոգիէ բաղկացեալ թուրք սրիկաներու խումբ մը քաղքին հաճի Գասըմ կանցնի, ակեղ ցփեղ երգեր պոռալով և ռէվոլվէրի հարւածներ տալով: Հայ տներու մօտ ռէվոլվէրի հարւածները կը կըրկնապատկեն և մի հայ տան դուռին փանփուշտներ կարծակեն, ըսելով «ախ եթէ ելնէին դուրս, ի՞նչ լաւ կըլլար, այս իրիկուն մէկ գեափուր մ'ալ չհանդիպեցանք, որ շան սատակ ընէինք»: Տան մէջ նոյն ատեն էրիկ մարդ չկար և կանայք վախերնուն կը պըլին: Սուլթանի սիրասուն զաւակները իրենց թափօրը կը շարունակեն Բէռքը կոչուած տեղի սրճարանը ու հոն ամբողջ 3-4 Ժամ կը պոռուտան, միշտ հրացան, ռէվոլվէր պարպելով և շատ ուշ ատեն կը ցուին: Սրճարանին մօտ միշտ պօլիս կը կենայ, թաղերը գիշերային պահապանները «հալալը» կը հսկեն թէև, բայց դէպքէն յետոյ մէկ երկու օր կանցնի, կառավարութենէ ձեռնարկ մը չըլլար, հարւածող դրան տանտէրը կառավարութեան կը բողոքէ, մէկ երկու անձ ալ մատնանիշ ընելով, բայց որո՞ւ հոգ, ո՞վ է նայող, ո՞վ է քննող՝ չէ՞ մի որ յանցաւորները հայ չեն:

Այս ամսու մէջ թուրքեր Այվասիլ թաղի մէջ հայ տան մը ապակիները կը խորտակին:

Ուստի շատ ալ զարմանալի չէ, որ թուրք խաւարամիտ ամբողջ քաջալերելով կառավարութեան ընթացքէն, սկսած է բոլորովին սպառնական դիրք բռնել դրացի հայ ժողովուրդին դէմ, ինչպէս հոս, նոյնպէս Բարերդ, Երզնկայ և ուրիշ հայաբնակ քաղաքներու մէջ կոտորածի պատրաստութիւն տեսեր է և յետոյ 4-5 ր է կառավարութեան միջամտելով:

2-3 օր առաջ կուսակալ Գատրի պէյը՝ մէկ երկու հայ աղաներ կանչելով, ցաւ յայտներ է, ... որ Տրապիզոնի մէջ կոտորած ընելու խօսքը հայերը դիտմամբ յերիւրեր են. ամօթ չէ՞ հայերուն: Ի՞նչ կապիկ կառավարութիւն, ի՞նչ պարկեշտ վալի, խեղճին սիրտը կը ցաւցընեն եղեր...

Մարտի 15-ին թուրքական «Սէօյիւտի» շոգենաւով երկու բանտարկեալ քահանաներ՝ Տ. Թաթուլ Կարմիրեան և Տ. Միքայէլ Թահմազեան Պոլիս զրկեցան կառավարութեան կողմէ:

Ատովմ Ասլանեանը Պոլսէն «Պօտուռում» Գալէսի ըսւած արտորակայրը զրկելու խօսք կար:

Մարտի 15-ին տեղիս նախաքննիչ դատարանը, բանտարկեալներու ամբաստանութեան թղթերը քննելով, բոլորովին անպարտ հռչակեց Գալիթ Գարաարթիներան

և Գալուստ Չաքըրեան, որք 8 ամիսներ է Վեր բանտին մէջ կը հեծէին:

Դաւիթ Գարաարթիներանի 85 տարեկան ծերունիին ձերբակալումը այսպէս կատարուեր է:

Նախապէս Չարչամպայի գայմագամ-աւազակ Մուսա փաշան կարևոր գումար մը պահանջած ըլլալով, չի վճարեր: 1993 թ. յուլիս ամսոյ վերջերը օր մը յանկարծ 3-5 զապթիէ կը ձերբակալեն Դաւիթը և Բազար կոչուած տեղը լըտես-գործակալ Ավճի օղլի Հասանի տան մէջ կը բանտարկեն և կսկսին հարցաքննութեան՝ թէ՛ դու փախստական կը պահես, զէնք կը ցուես, թօրփիտօ ունիս ևն: Ահաբեկ ծերունին ինքզինքը ժողովելով, ապացոյց կը պահանջէ և ամբաստանութեանց սուտ ըլլալը կը փաստէ: Նոյն միջոցին զապթիէները կը յարձակին ծերուկի վրայ, լաւ մը կը ծեծեն և հաստ չւանով իւր ձեռքերը կը պրկեն, վրան ջուր կը թափեն, որ չւանը աւելի սեղմէ ձեռքը: Միւս կողմանէ ունելի մը և երկաթի կտորներ կրակի պէս տաքցնելով, կսկսին հարցաքննել՝ «շուտ ըսէ տեսնեմ, թէ այս ինչ բաներ դու չըրի մի և եթէ դու մէջը չես, այս ինչները այս գործին մէջ չէ՞ մի»: Կորովամիտ ծերունին կընդդիմանայ սուտ խօսելու Այն ատեն կսկսին տաքցած երկաթներով անոր ոտքերն ու ձեռքերը դաղել: Ծերունին ուշաթափ կը փուր գետին: Աւազակ զապթիէները ամենէն առաջ վրան եղած չեղածը ամենը կը կողոպտին, անկէ վերջը զայն կը նետեն սննկին մէկ անկիւնը և կսկսին մերթ ընդ մերթ վրան խնջել, թքնել, վառած սիկարա դնել մանմին վրայ և լըբութեան չափը ալ անցունելով իրար ետեւէ սուլթանի զապթիէները խեղճ ծերունիին քթին բերնին կը մի գեն, մինչև որ ծերունին կուշարբրի և Ասուած պոռալով, ոտքի հարւածներով մօտը գտնող զապթիէն կը գլորէ կրակարանին վրայ. նորէն կսկսի ծեծը... Ծերունիին տղաքը ճար ճուր կընեն, 10 ոսկի կուտան Ավճի օղլու Հասանին և Սողոմոն Փափազեանին և քանի մ'օր վերջը ծերունին՝ տանջարանէն ելնելով տուն կերթայ: Իր ազատումէն 4 օր յետոյ նորէն կը ձերբակալեն զինքը և թէ Չարչամպայ և թէ Սամսոն զինքը 5-6 ամիս չարչարելէ յետոյ, «վեհափ» սուլթանին ծննդեան տարեդարձին օրը կը փոխադրեն Տրապիզոն և ամիս ու կէս վերջը... բանտէն կազատուին ինչ կարգ ու սարգ:

Գալուստ Չաքըրեան Չարչամպայի Աղլաճ գիւղէն է, իրմէ 8 մէծիտ պահանջեր են. ինք մէկ ոսկի 2 մէծիտ տւած է. մնացեալը չվճարելուն համար յեղափոխական կամբաստանուի և երկար ամիսներ բանտը մնալէ յետոյ ազատ կարձակուի:

Պոլսէն հեռագիր եկած է կուսակալութեան՝ բանտարկեալներու էվրաքները շուտով նայելու:

ԱՐՄՏԱՆԻ ԽՆԴՐՈՅՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ

(ՆԱՄԱԿ ԵՐԶՆԿԱՅԻՅ)

III

Ամբաստանագիրը կարդացելէն վերջ վկաները հարցաքննել սկսան: Ակաները մհ. Գալուստը միւտիր Գէորգին վրայ հրագէն պարպելը, Բէֆասիյէի գայմագամին մ. Գալուստի կողմէ կողոպտելու ամբաստանութիւնները ժխտեցին. բացի երկու ոստիկան-զինուորներէ: Մհ. Գալուստի վանք երթալն ալ չհաստատեցաւ, իսկ կոմիտէի համար վկայութիւն տուողները, հակառակ փաստաբաններու պահանջին, դատարան բերելու և ամբաստանելոց երեսին վկայելուն ընդդիմացաւ դատաւորը, ըսելով թէ՛ «եթէ ձեր երեսին բերեմ, վախերնուն չպիտի վկայեն, գիտնալով, որ ձեր դէմ վկայութիւն տուող կոմիտէն կսպանէ»: Գալով Էօմէրի սպանութեան, վկաներն իրենց վկայութիւնը, ինչպէս քննութեան ժամանակ, նոյնը դատարանի առջև տւին, բայց այնպիսի հակասութիւններով, որ բացարձակ սուտ լինելը ակնյայտի կերակէր: Գատաւորը տեսնելով, որ վկայներէն ոմանք Էօմէրի սպանութիւնը կատարողը Սարգիսն է պիտի ըսեն և հետևաբար եղած մեքենայութիւնները պիտի ցնդեն, սպանացաւ ըսելով՝ «ձեզ ալ անոնց պէս պիտի բանտարկեմ» և ուզածին պէս վրկայել տուաւ: Սոյն դատաւորութեան մէջ փաստաբանը դատաւորին ճնշմամբ և ստիպումով վկայ խօսեցնելը ապօրինի ըլլալը յայտարարելու համար, նախագահը կը պատասխանէ. «Իս անանկ կընեմ, ինչ կընաս ընել, նա հրամմէ»: օրէնքը բացարձակապէս միայն իւր հրամանին և բերնին մէջ ըլլալը յայտնելով, ամեն կերպով օրինաց հակառակ կը վարէր, շնորհիւ վեհ. սուլթանին:

Մհ. Գալուստի Ցաւրոս Խոջ օղլի Աիմէր աղայի քով գնալը յանցանք համարելով, ըսին. «որովհետև դու տէրութեան թշնամի մէկ ասպատակին քով գնացած ես, անոր ոճիրներուն մասնակից կը նկատուիս: Տէրութեան հարկերապետը և շատ մը զինուորներ ջարդող յելուզակին քով ինչ գործ ունես, եթէ դու ալ անոր նման տէրութեան թշնամի մէկը չես. հարկաւ գնացիր իրար մէջ կապ հաստատելու, որ ձեր նպատակը միատեղ առաջ տանէր»: Մհ. Գալուստի կողմէ առարկեցաւ թէ՛ «եթէ Խոջ օղլին ասպատակ ու յելուզակ մէկն է, ինչու համար տէրութեան Մէծիտիյէի առաջին պատուանշանը կը կրէ կուրծքին վրայ»:

Ասոր դատական նախագահը ինչ պատասխանէ աղէկ. «Ի՞նչ ընեմ, որ քեզի պէս ասպատակը չզարկին և հոս բերին»:

Տօքթ. Կ. Փաշայեանը՝ իր պաշտպանողականը, տալով կը խնդրէ, որ Գուրուչայ ի գործ դրած ծեծերն, հարստահարութիւններն, քննութեանց ժամանակ եղած ճրնշումներն, առաջի քննութեանց հերքումը ի նկատի պիտի առնուին թէ ոչ, որոշում մը տրուի:

Նախագահը այս առաջարկութեան առանց որոշում

մը տալու տօքթ. Փաշայեանի կըսէ թէ՛ «Փաշայեան էֆէնտի, դու անոնց (բանտարկեալներուն) փոխանորդը չես, ինչպէս կոմիտէին կը նախագահէիր, կուզես հոս ալ նախագահել, եթէ այդ առարկութիւնը ընելով կը դժկամակիս պատասխան տալ, պիտի դադրեցնեմ դատաւորութիւնը, ճանչցիր քեզ, ամբաստանեալ մ'ես, եթէ ուզեմ, կը կախեմ և եթէ ուզեմ, կարձակեմ»: Շատ իրաւունք ունի դատաւոր էֆէնտին, միթէ Թուրքիոյ մէջ ամեն գործ պաշտօնեայի քմահաճոյքէն կախեալ չէ՞, ամեն մարդկային արժանապատուութիւնն, սուրբ զգացումներ խաղալիք չ'են եղած անարգ, փչացած պաշտօնեաներու գազանային կրքերուն և հետևաբար շատ ալ զարմանալու չէ Երզնկայի դատաւորին սպանալից յայտարարութեան վրայ, որ իրագործեց ալ:

Հակառակ օրինաց, այս դատաւարութեան եղանակին վրայ միշտ կուէի մէջ էին դատաւորն ու փաստաբանները. ամեն անգամ, որ ապօրինի քննութեանց, ծեծերուն ու զեղծումներուն վրայ ամբաստանելոց կողմէ խօսք մը ուղղէր դատաւորին, միշտ հետևեալ պատասխանը կուտար՝ «արդէն յեղափոխականներուն մէկ սկզբունքն ու յատակագիծն ալ կառավարութեան հաւատարիմ պաշտօնեաներու դէմ ներս ու դուրս միշտ բողոքել է»: Թուրք կառավարութեան համար կեղեքիչը՝ հաւատարիմ, հարստահարիչն ու բռնակալը՝ անձնէր, մարդասպանը՝ անմեղ, արիւնընուշտ աւազակն՝ բարեբարոյ հպատակ կը համարուին, ուստի Թուրք բարձրագոյն կառավարութիւնը ամեն միջոց գործ կը դընէ իւր անձնէր գողակիցներուն գործածները դուրս չհանելու: Ահա այս պատճառով, երբ պաշտօնէից գազանութեանց դէմ բողոքողներ գտնուին, այնպէս կը Ֆրչայ և սպանալիքներ կընէ դատաւորը:

Ինչպէս քննութիւնները, նոյնպէս դատաւարութիւնը շնորհիւ արդարադատ սուլթանի արժանի կառավարութեան, ճնշման ու բռնութեան տակ տեղի ունեցաւ: Սկսելն ու վերջանալը ամբողջ տարի մը տևեց: Գատարանը երբէք նկատի առած չէ փաստերով լեցուն բողոքագիրները և մանաւանդ ճանապարհի «թեզքերէ»ները (անցագրերը), որոնց տէրերը արևի պէս կը հաստատէին, թէ իրենք Կ. Պօլիս կը գտնուէին շատ ատենէ ի վեր և սուտ էր իրենց վրայ եղած ամբաստանութիւնը, թէ գործւած ոճիրներու ժամանակ իրենք ներկայ լինելով, մասնակցութիւն ունեցեր են: Գատախագի օգնականն պահանջմագիրը ներկայացնելով, ամեն նուն մէկ տեղ մահաւան դատարար տուիլը կը պահանջէ յանուն սուլթանին:

IV

Վ Ջ ո ո յ ն ար ձ ա կ ու մ ը.—Յետ ութ օրւայ խորհրդակցութեան 1894 դեկտեմբերի 1-ին, հինգշաբթ օր ոստիկան զինուորները կը հրամայեն բանտարկելոց դատարան երթալ, սակայն գաղտնի դիտումով մը կը յետաձգուի: Դեկտեմբերի 3-ին շաբթ օր, հակառակ 50 անգամայ տեղի ունեցած գաղտնի դատա-

վարութեան հրապարակաւ վճիռ արձակելու համար կառավարութեան շէնքերն, սրահն, պաշտօնեաներով և թուրք ու հայ բազմաթիւ հետաքրքիրներով կը լցւի. բանտարկեալները մէկիկ մէկիկ խուզարկուելով, սրահ տարեցան: Դատաւորը հրամայեց գրագրին կարգալ դատապարտութեան որոշումը. ի վերջոյ դատախազի օգնականն, վերստին իր պահանջմագիրը տալով՝ պահանջեց, որ ամենէն ծանր պատիժները տրւին: Փաստաբաններն ալ պատժի թեթեւացում խնդրելէ վերջ կը մտնեն խորհրդակցութեան սենեակը, իբր թէ պատժոյ չափը որոշելու:

Խորհրդակցութենէ վերջ դուրս գալով, նախագահը կսկսի կարգալ պատժոյ չափերը, 25 մարդ մահուան դատապարտելով «տահա պունտան ազըրը պուլուն մատը զընտան» (ասկէ ծանրը չգտնուելուն) կըսէ ցաւելու եղանակաւ: Կառավարութեան պաշտօնեայք և թուրք սգէտ ամբոխը ոգևորւած կը ցուին, կարծես թէ Ռուսիան ոչնչացուցած ըլլային:

Որոշումը տալէ վերջ բանտարկեալք բանտ կը տարւին: Պաշտօնական աղբիւրներէ ստուգուած է, թէ բարձրէն սաստիկ հրաման եկած է հայ ամբաստանեալները ամեն ալ ամենածանր պատիժներու դատապարտեն՝ «յօրինակ այլ աստամբականներու»: Ահա կառավարութիւն մը, որ արդարութեան վրայ իսկ կը բռնանայ խափանելու ճշմարտութիւնը:

Միւշեր Զէքի փաշա, Սասնոյ կոտորածի հերոսը, շքանշաններու արժանացող և հրէշ սուլթանի հաւատարիմ միւշիւրը, իր արեան անզուսպ ծարաւը չյագեցնելով տարաբաղջ Սասունի հազարաւոր զոհերու անմեղ արիւնով, ամեն մին ջանք ի գործ դրաւ խեղճ բանտարկեալներուն քաշած տանջանքին փառաւոր վերջաւորութիւն մը տալու: Ահա արիւնարբու գազան մը, որ իր մեծի հրամանով յայտնի համարձակ կաւերէ ամբողջ գաւառներ, ցորենու հասկերու պէս կը հնձէ մարդկային գլուխներ և դեռ անպատիժ չմնալէ զատ, շքանշան ալ կստանայ մեծաշառաջ հանդէսներով ու դեռ հաստատ փաստ կը փնտռեն մարդասէրները...

Զէքիի մէկ եղբայրը Գուրուչայի գայմագամ ըլլալով, այս խնդրոց, կեղեքմանց ու հարստահարութեանց բուն պատճառն եղած է. ինքը կը ցանէ, Զէքին կը հնձէ. մինչև այսօր Գուրուչայի գայմագամը անարգել ամեն տեսակ հարստահարութիւն ի գործ կը դնէ և Գուրուչայի բանտը հայերու բնակարան դարձնելու կը ճրգնի: Այս օրեր դարձեալ քաղաքական յանցանքով բանտարկած են 4-5 հայ. չգիտցւիր, թէ այս անգամ ալ այդ բանտարկուողները պիտի կրնան կաշառով ազատուիլ թէ ոչ, որովհետև Գուրուչայի կառավարութեան գործնական ծրագիրն է ամենէն վերջը, երբ կատարելապէս սնանկացնէ բանտարկեալը, անպատճառ իբր քաղաքական յանցաւոր զրկել Երզնկա:

Ե զ Ր ա կ ա ց ու թ իւ ն. Այլ և այլ զրպարտութիւններու ու մասնութեամբ Արմանի խնդիր հետեւեալ ամբաստանութեան տակ կազմուած է.—

1) Տօք. Փաշայեան Արման երթալով Էլպէկեան եղեայի (մասնիչ) տունը, Արխանեան մհ. Գալուստի և

ուրիշ շատ մը անձերու հետ ժողովուելով կօմիտէ կը կազմէ:

Այս ամբաստանութիւնը օրինաւորապէս ջնջելու համար դատարանին հինգ անցագիր կը ներկայցնի, որոնց տէրերը, ամբաստանուած գումարման և տօք. Փաշայեանի Արմանները այցելած ժամանակ իրենց Պօլիս գտնուելը, հետեւաբար ամբաստանութեան սուտ ըլլալը կը հաստատեն: Դատարանը, որ պարտաւոր էր՝ այդ պաշտօնական անցագիրը նկատի առնելով, մատնիչներու ստուծիւնը երևան հանել, բողոքովին օրէնքը և արդարութիւնը ոտքի տակ առնելով, դատապարտեց ամենքն ալ: Ներկայ դատարանները անիրաւութեան հետ մէկտեղ այնչափ կոյր են, որ Արմանի կօմիտէին անձանց մեծագոյն մասը չկրնալով գտնել, դատապարտածնուն մեծագոյն մասը իրականապէս անմեղ ու անգիտակներ են:

2) Էօմէրի սպանումը բացարձակապէս Նոխուտեան Սարգսի կողմէ մենակ և հրացանով գործուած ըլլալով հանդերձ, սուլթանի կառավարութեան հանրածանօթ անարդարութեան ու բարբարոս ընթացքով խնդիրը կօմիտէի վրայ ձգուեցաւ և որ աւելին է, բժշկին տգիտութեամբը, զարնուած մարդը խեղդուած ու այրուած ըլլալու եղած ըլլալուն համար, 18 հոգի, բացի մեռնողներէն, ընկերութեան կողմէ հրահանգեալ կանխամտածութեամբ Էօմէրի սպանիչը համարուեցան և դատապարտուեցան:

3) Ռէֆահայէի գայմագամը կողոպտողները ուրիշ հրոսկային խմբի պատկանելով հանդերձ, 2 ոստիկաններու սուտ երգումը Արխանեանի խմբին վրայ բեռցուց դատարանը. ահա սուլթանի կառավարութեան տգէտ ու անարդար ընթացքը:

4) Բունելէ վերջ, Արխանեանի խումբը ծեծի ճնշման տակ հարցաքննելը և խիստ կերպով չարչարելը բժշկին բարոքով հաստատուած ըլլալով մէկտեղ, ամբաստանիչ ատեանը անպարտ հանեց ծեծող պաշտօնեաները:

5) Սուլթանի հաւատարիմ ու բարեկարգ ըսած ոստիկանները՝ կատղած գազանի պէս Արխանեանի տան վրայ յարձակելով թալանած են, տանելով դրամ, հագուստ, զարդեղէն, ծխախոտ, շաքար և ինչ որ ձեռքներին անցած է: Ահա սուլթանին պատիւ բերող ոստիկաններ, որ հպատակ ժողովուրդը կը կողոպտին և շէն դիւզերը կը քանդեն:

6) Սարգսին Էօմէրը սպանելու խնդիրը հանրութեան վրայ ձգելով, հազարաւոր ոսկիներ կողոպտած ու շորթած են խեղճ ժողովուրդին և ամեն հանդիպողը յեղափոխական է ըսելով, բանտը նետելով և մի քանի ոսկի առնելէ յետոյ արձակածներն կամ դատապարտածներն անհաշիւ են:

Արմանի խնդրով ձերբակալուածներէն մեռնողներն են.

Մհ. Ճանիկ Ալիքսանեան, Մկրտիչ Շահիկեան, Գէորգ Ճանիկեան, Կարապետ Յովհաննէսեան, Պօղոս Գրիգորեան, Մկրտիչ Գարամկրեան, Ղազար Կիրակոսեան, Գէորգ Հանէսեան, Խորէն Բրոխորանեան, Գէորգ Ալվէեան:

Արմանի խնդրոյն մէջ ծայրայեղ մասնութիւն

ընողներու և դեռ ընելու պատրաստ սե սիրտ մատնիչներուն անուանըր.—

Եղիա Էլպէկեան, Ազարիա Էլպիսեան, մ. Կարապետ Լուսնիկեան, Ջաքար Գլըճեան, Թօփալ Վարդան Քիպրիթեան, մ. Գէորգ Պոյաճեան (միւտիր), Կարապետ Պէրպէրեան, Քերովբէ Քէօսեան (պատուելի), Սեգրակ Հանէսեան, մ.Տ. Ղազար Նահապետեան, Գէորգ Կոկունեան, Նշան Կէնճեան և Նշան Կէնճեան:

Ճնշման տակ մատնութիւն ընողներու և գղջացողներու անունները.—

Նշան Էսիկեան, Գէորգ Էլպէկեան, Կարապետ Այլպիսեան, Գարրիէլ Այլպիսեան, Քերովբէ Կիւրեղեան, Մանէլ Գարաքէշիշեան, Ղուկաս տ. Վարդապետեան, Աբրահամ Վէլլեան, Կիրակոս Քէօսեան, Սահփան Ճորտեան, Աբգար Յովհաննէսեան, տիկին Խորաթ Գլըճեան, տիկին Եուզիկ Եղեկեան, տիկին Կատար, տիկին Նոխուտ:

Ասոնցմէ դուրս ոմանք մեռած ըլլալով, յիշել զանց ըրինք:

Այժմ ողջ մնացող բանտարկեալներուն անունները և արւած վճիռներուն չափն ու տեսակը այս է.—

24 հոգի մահուան դատապարտուած.

ՄՏ. Գալուստ Արիսնեան, տօբթ. Կարապետ Փաշայեան (պօլսեցի), Մկրտիչ Կէնճեան, Միսակ Սըլոյեան Ղուկաս Վարդապետեան (ակնեցի), Ճանիկ Ժամկոչեան, Ջաքար Գլըճեան, Յակոբ Խաչմանեան, Կիրակոս Քէօսեան, Խաչատուր Քէրէմեան, Նշան Քէշիշեան, Յովհաննէս Մուրատեան, Գրիգոր Մկրտիչեան, Միքայէլ Եղեկեան, Գէորգ Նահապետեան, Մուշեղ Ճորտեան, Մանէլ Տէր Յակոբեան, Երանոս Չէփիճեան, Աբգար Յովհաննէսեան, Վարդան Քիպրիթեան, Սահակ Գլպիշեան, Ղազար Էքսէրճեան, Եղիա Ջարտիկեան, Գէորգ Վէլլեան (բանտէն փախած ու գարնուած).—

Հինգ հոգի ցկեանս բերդարգելութեան դատապարտուած.

Մատնիչ Եղիա Էլպիկեան, Եղիա Ծովիկեան, Նշան Եսիկեան, Ալիքսան Ալիքսանեան, Նշան Տէօփլէթեան.—

22 հոգի առժամեայ բերդարգելութեան դատապարտուած.

Տ. Վարդան վարդապետ (քէմալցի), Տ. Կարապետ Եղեկեան, Մկրտիչ Պոյաճեան, Սարգիս Ծովիկեան (տիվրիկցի), Կարապետ Մէնէնտեան, Մարգար Մէնէնտեան, Աւետիս Սոբիկեան, Մկրտիչ Թիւթինճեան, Կարապետ Այլպիսեան, Գարրիէլ Այլպիսեան, Գէորգ Կէնճեան, Ազարիա Էլպիկեան մատնիչ, Կարապետ Լուսինեան մատնիչ, Յարութիւն Գրիգորեան, Քէրովբէ Կիւրեղեան, Տիգրան Էլպէկեան, Վարդան Պոյաճեան, Մ. Կարապետ Ալիքսանեան, Կոչմոս Օրմանեան, Թարէոս Քէրէմեան, Մկրտիչ Մինէեան, Խաչատուր Փափազեան (զինարացի):

Տրւած այս ծանր վճիռները բոլոր բանտարկեալք, բացի Կարապետ Լուսինեան մատնիչէն, կատարեալ անտարբերութեամբ և իրենց արհամարանքը յայտնող լրջութեամբ մտիկ ըրին և առանց յուզելու դէպի բանտ առաջնորդեցան:

* *

Վճռաբեկ ատենի պատժական ճիւղի նահագահին առարկութեանս տեղեկագիրը:

(Թարգմանութիւն թուրքերէն ի ռուս)

Քաղաքական յանցանք վերագրելով Երզնկայի նահանգան դատարանի պատժական ճիւղին՝ 1894 զեկտեմ. 3 թւականին պատժական օրինագրին 57-դ յօդուածին տրամադրութեան համաձայն մահապարտութիւնս տնօրինող զբւած վճիռը բոլորովին արդարութեան հակառակ ըլլալը և անմեղութիւնս բացարձակ յայտնի լինելը հետեւեալ ապացոյցներով ակնբեր է.—

1) Իբր պարզ տեղեկութիւն նկատուած և ընդունելով կարգացած տեղեկութեանց վճռի արձակման մէջ անկարեւոր նկատուելի և վկաներուն սովորական երբումը տեղի ունենալէ վերջ և վկայութեանց միջև տեսնուած հակասութիւնները և անտեղիութիւնները ըստ սովորութեան արձանագրելով տեղեկութեանց մէջ, հակասութիւն գտնուածներուն վկայութիւնները չընդունել հարկ եղած լինելով հանդերձ, այս ճշմարտութիւնը յարգուած չէ:

2) Բժշկութեան պատրուակաւ Արմտանները երթալըս յանցապարտութեանս փաստ կը բռնւի կոր. ասիկա պատրուակ և սուտ չէ. կառավարութեան շնորհիւ կայսերական բժշկական վարժարանէն դիպլոմա ստացած և բժշկական արհեստը ազատապէս ի գործ դնելու արտօնեալ բժիշկ մ'եմ: Արմտան երթալս տ. Յակոբի դարմանմանը համար ըլլալը ընդհանուրին կողմէ հաստատուած իրողութիւն մ'ըլլալով հանդերձ, ասոր սխալ մեկնութիւն տալով դատապարտութեանս իբր զէնք գործածուելը անտեղի և բոլորովին անարդար է:

3) Էլպիկեան Եղիայի տունը մէկ քանի անձերու հետ գումարելով խռովարարութեան շարժառիթ ըլլալուս մասին, վերոյիշեալ իբր պարզ տեղեկութիւն կարգացած քննութեանց նայելով, յիշեալ գումարման վայրը Արիսնեան մՏ. Գալուստին, Եղիկեան Միքայէլին, Ղարաքէշիշեան Մանէլին, Չէփիճեան Երանոսին, Պոյաճեան Մկրտչին ևս ներկայ գտնուելին կհասկցուի կոր, սակայն իմ Արմտան գտնուած միջոցին այդ անձերուն ալ Պոլիս գտնուելը և իրարու երես բնաւ տեսած չլինելնիս կանխաւ մասնաւոր աղբրագրով դատարանին ներկայացուած անցագրերուն քննութեամբ երեւան գալիք ճշմարտութիւն մ'էր, սակայն այս մասին մանրասոյց քննութեան մը չգործադրուելը և ճշմարտութեան ի յայտ ածման մէկ հատիկ այս ճշմարտ միջոցին քօղարկեալ մնալը զբւած վճռոյն անարդարութիւնը երեւան կը հանէ. եթէ այսպիսի մեծ դատերուն մէջ անցագրերը և բոլոր արհեստաւորաց արտօնագրերը պաշտօնական թղթեր չնկատուէին, ճիշտ ասոր նման անձողութեան խնդրով ամբաստանեալ Փիւնկեանցի Աստուրին անպարտութեանը փաստ և ապացոյց բռնելով չէր արձակուեր և հետեւաբար մանրամասնութիւնները նահանգան դատարանին ներկայացուած 1894 նոյեմբերի 29 թւականաւ և 261 թւահամար յայտարարագիրս և այս մասին զբւած վճռագիրը և քննութեանց թղթերը

քննելով՝ գրած վճռոյն պատրիարքի և ճշմարտութեան
Տակառակ ըլլալը երևան պիտի գայ:

Ստորագրութիւն՝ Տղմթոյ ՓԱՇԱՆԱՆ

Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Գ Ի Ր

Գ Ե Ր Ձ Ա Ն Ի

I

Դերձանի մէջ կատարւած հարստահարութիւնները պատ-
մելէ առաջ մի քիչ ծանօթութիւն տանք այդ գաւառի
մասին:

Դերձան արեւելքէն արեւմուտք կիցնայ Կարնոյ եւ Եր-
զնկայի մէջ տեղը, իսկ հիւսիսէն՝ Բաքերդ, հարաւէն՝ Գու-
զուչան եւ մասամբ Քոյի կը պարտակեն իրենց մէջը: Եփ-
րատ գետը Կարնոյ դաշտերէն կը մտնէ Դերձանի սահմանը
եւ մասնակի շեղումներով կուգայ մինչեւ գաւառին սիրտը՝
Կողբի գիւղին տակը, ուր ընդունելով Տուզլա Սուի ըսւած
դեռակը (սա Դերձանի արեւելեան հարաւի լեռներէն կիջ-
նէ) եւ Մամախաթունի առջեւէն կանցնի ոլորապտոյտ ըն-
թացքով, ճեղքելով Դերձանը, Սառայի կիրճէն կը մտնէ
Երզնկայի դաշտը: Ամբողջ գաւառը լեռնադաշտային կարե-
լի է համարել: Հողը խիստ բերրի, մեծաւ մասամբ մշակելի:
Բարձր լեռներ չունի. միայն հարաւային կողմէն կը բար-
ձրանան Տաւրոսի ձիւնապատ լեռանց գոտիները:

Որովհետեւ Դերձանի մեծ հարստահարիչները Գուզուչ-
անէն եկած են, հոս կուզեմ ծանօթացնել այդ տարաբազդ
գաւառն այր:

1850-1860 թւականներին Գուզուչանի մէջ 15-է աւել-
լի հայաբնակ գիւղեր կային. կարելի է իւրաքանչիւր գիւ-
ղի բնակիչները 30 տուն համրել եւ ամեն մի տուն 10 անձ,
որով եղած պիտի լինէր 450 տուն կամ 4500 հայ բնակիչ
այդ գաւառի մէջ, ուր այսօր 50 տուն ալ մնացած չեն: Գիւ-
ղացի մը, որոյ չափաքործութիւնը միայն երկրագործութիւնն
է, որ այնքան աշխատասէր, չարքաջ եւ սակաւապետու-
թեամբ ապրելովը, բաւականաչափ հող ունի կուսնեայ,
ինչո՞ւ պիտի դաղթէ, ինչո՞ւ չպիտի իւր բնակավայրն ու
իւր ապրուստի միջոցները պահէ: Թէ ինչո՞ւ.— որովհետեւ
Գուզուչանի մէջ հաստատուող յայտնի Չարէքլի քիւրդ ա-
ղաները անօրինակ բարբարոսութիւններով ու կեղեքում-
ներով այնքան նեղեցին, այնքան սրտեցցին խեղճ հայերին,
որ Երզնկայ, Կարին, Պոլիս դատարանները երկար զեզերե-
լէ վերջ, չկրնալով երբէք լսելի ընել տալ իրենց արդար
բողոքները եւ ոեւէ կեղտով չկրնալով դո՛ւսցնել, բաւակա-
նութիւն տալ այդ աղաներին, ճարահատ թողին ամեն ինչ՝
հայրենի տուն, անպատան, որք այնքան սիրելի եւ քաղ-
ցըր էին նրանց, եղան քարուքանդ, խեղճ եւ թշուառ: Թէ
ինչո՞ւ նահանգապետները կը թողարդին, ինչպէս եւ կա-
ռավարիչները, քիւրդ աղաներին, նախ՝ որ հայեր էին եւ-
թականները, հարստահարողները, երկրորդ՝ որ չարունակ ի-
րենց նւերները պախշիչները ալ չէին մտադրիր:

Շատ դիւրաւ կարելի է հաստատել մեր գրածը, եթէ վե-
րոյիչեալ քաղաքացի դատարանների արձանագրութեանց
տետրակները քրքրելին կամ մեր պատրիարքարանի պիւս-
տատունը մի քիչ պրպրուել, կամ աւելի լաւը՝ եթէ գեոմիա-
ցող աւերակներին այցելութիւն մը արւի եւ տեղոյն վրայ
քննութիւն մը բացւի: 10-15 տարի առաջ Դերձան գացողը,
եթէ այսօր ալ այցելէ, չպիտի հաւատայ, թէ սա իր առաջ-
ւան տեսած երկիրը ըլլայ. այն չէն ու ճոխ տները, ուր
հարիւրաւոր անպորտներ կը կերակուէին, այսօր յետին չը-
քաւորութեան ու խեղճութեան մատնուած են, մինչդեռ այն

ամեն անօթի, տկուղ թուրքերն եւ քիւրդերն, որ հայոց
զուններ կը կշտանային, այսօր դրամի տէր, աղա, բէկ եղած են:
Դերձանի հայերը, որ 1500 տունէն աւելի կը հաշին,
ամենք ալ գիւղերու մէջ հաստատուած լինելով, երկրագոր-
ծութեամբ կը պարապին եւ ունին բաւականաչափ վարե-
լահող: Արդէն Մէրքէչնին, Մամախաթուն կարեւոր տեղ
մը չլինելով, երկրագործ հայեր չկան. միայն կան քանի մը
պանդուխտ հայեր, որ առեւտուրով կը զբաղին:

Դերձան իւր շրջակայ գաւառների Շիրակը կը համարւի.
վասնզի խիստ արգասաբեր հող ունի: Եւ երբ վերձանցի
հայն ալ հողատէր է եւ ինք կը մշակէ իւր հողերը, ինչո՞ւ
հապա այսօր այդ երկրին հայերն վերջին ծայր աղքատ են
եւ ճնշուած անվճարելի պարտքերի տակ. մի՞թէ զեղխու-
թեամբ կապրին կամ թէ ծոյլ են, չեն աշխատիր. ո՞չ, գեր-
ջանցիք վերջին ծայր պարզ կհազուին եւ չտեսնուած սակա-
ւապետութեամբ կապրին: Ամերիքան կտուէ եւ տեղական
մանուսայէ շինուած էնթարի մը 3-4 տարի կը հազնին, կե-
րածնին ալ իրենց թանջուրն ու չոր հացն է, աշխատու-
թիւննին ալ անդաւ ու անդադար: Ուրեմն պարզեւք եր-
կու խօսքով.— նախ որ վերջին տարիներս սուլթանի կառա-
վարութիւնը մասնաւոր պիտում մ'ունեցեր է նրաթաղէս
տկարացնելու, ընկճելու հայերը, հանելով նոր տուրքեր եւ
ծանրացնելով առաւել եւս արդէն եղած տուրքերը, պրոն-
լով թիւրք եւ քիւրդ տարրը հայուն դէմ, որ կեղեքնէ, հա-
րստահարեն, երկրորդ՝ երբ վերձանցի հայերը գրամի փա-
խառութեան պէտք կունենան, չլսած տոկոսներով կառ-
նին. այնպէս որ անկարելի կըլլայ վճարելը: Ասոր մասին
ալ պիտի խօսենք վարը:

Կառավարութեան անիրաւ պահանջումները կամ
տուրքի անուշուղ ըրած կեղեքումները.—

Արդէն անկարելի դարձած, մասնաւոր վճարելու անկա-
րող աղքատներուն համար, զինուորական տուրքը երկար
տարիներ պանդխտութեան մէջ գանձողներուն ալ մնացու-
նելէն կուզին եւ կառնին:

Տասանորդի արդէն ծանրացած տուրքը ծախելէն զատ,
բռնաւորների կամայականութիւններն ու անիրաւ պահան-
ջումները չափ ու սահման չունին. ամբարած դորեն, գարի
եւ այլն ուզած տեղերնին անվարձ փոխապրել կուտան,
քիւրդ եւ թիւրք յելուզակներու կողմէ պիտանալ վառուած
խոտերուն եւ յորենի բարդերուն տասանորդները կը հաւա-
քեն, ինչպէս եւ բանջարեղէններու. կուզէ փչացած ըլլայ՝
տարապայման բարձր գին կը պահանջեն եւ կառնեն:

Տարին 3-5 օր ամեն մարդ տարապարհակ ճամբաները
կաշխատեցնեն. չաշխատողներէն 25-ական դրոշ կը պա-
հանջւին:

Տրոյ հաւաքման համար Հահիէ միւտիւրին ժանդարմե-
ներ օրերով, չարաթներով գիւղերը կը նստին առանց մէկ
փարայ վճարելու եւ որ աւելին է 18-20 հեծեղազօրք, իբր
զբրտէղարի ճանապարհների ապահովութեան հսկող. օրե-
րով հայոց գիւղերը կը մնան, ոչ միայն թէ իրենց եւ թէ
ձիւրուն համար բան մը չեն վճարեր, այլ յելուզակների
պակասը իրանք կամբողջացնեն:

Հարկահաւանք հայ գիւղացիներէն միւսնոյն տուրքը տա-
րին 3-4 անգամ կառնեն, որոյ համար հարկ եղած տեղեր
բողոքներ ու դիմումներ եղած են, բայց բնաւ լսելի չեն
ըլլար: Ինչպէս ըսինք կառավարութիւնը հայոց մասին ամեն
զրկանք եւ հարստահարութիւնք դիտամբ հաշուով մը ընել
կուտայ:

II

Դերձանի հայերուն ամենէն մեծ գոբախտութիւնը քիւրդ
աղաներուն դրացի գտնելն է, այս աղաներուն շատերը
իրենց չաճատակութիւններովը արդէն հրապարակուած են.
բայց որովհետեւ Դերձան մտապնած ու ետ մնացած է,
որ ոչ իր մասին գրող մը ունեցած է եւ ոչ ալ հետաքրքր-

ուղ մը, ուստի քիւրդ աղաների այս երկրի հասուցած ան- հաշուելի վնասներն ալ թագուն մնացած են:

Այս աղաներուն մէջ հոչակաւոր են չարէքլինները. այ- ժում մեծ տեղ կը բռնեն Շահ Հիւսէյինի որդի Հայդար բէկ, Ղարաղէվրէնդցի Հասան աղա, Ֆէմ.ախտոցի Մէհմէտ ա- ղային տղայքը, Շըզ գեղի աղաները՝ Խելի աղա, Կէքքոյին տղաքը, Շէթեկու աղաները, Կուռէչցի աղաները եւ ուրիշ- ներ Ասոնք 15-20 տարիներէ ի վեր մարտի եւ թրխու- րի նման թափած են Դերջանի վրայ, կերան եւ կուտն գետինը որ մնացած է: Հողին շատ լինելովն է, որ ժողո- վուրքը կարողացաւ ցարդ դիմանալ, եթէ ոչ անբարձր գու- զուլչանցիների նման հոս ալ հայոց պերեզմանաքարերը մնացած պիտի լինէին ցայտօր:

Մամախաթունէն 4-5 ժամ հեռի, դէպի արեւելեան հա- րաւ, կը գտնուի Խաչ գեղը. երբեմն զուտ հայաբնակ էր, բայց այսօր հազիւ 40 տուն հայ մնացած է: 20-էն աւելի ալ քիւրդի տուն լեցւած է: Այս գեղի հայ բնակիչները 10-12 տարիներէ վեր չկրնալով տոկալ իրենց դրացի Շըզ գեղի աղաների հարստահարութեանց եւ յափշտակութեանց, ամբողջովին լցւած են Կարին, կարծելով թէ դատ ու դա- տաստանով պիտի կարենային իրենց իրաւունքները ձեռք բերել: 3-4 տարի տեղերեցան խեղճերը եւ երբ զգացին թէ իրենց բողոքները լսող մը պիտի չըլլայ, ոչ ալ իրենց վրայ արգահատող մը պիտի գտնուի, դարձան նորէն իրենց գեղը կատարեալ խեղճութեան մէջ, թողնելով հողերի մեծ մասը սոյն բռնաւոր աղաներուն:

1891 թ. այս գեղէն թմեկանց երկու եղբայր արտը աչ- խատած ժամանակին, Ղըզը Հասանի Խաչ գեղէն հազիւ մէկ ժամ հեռաւորութիւն ունեցող բոլորովին թուրքաբը- նակ գեղ մէ-թուրքերը վնեալ յանկարծակի կը յարձա- կին վրանին: Երկու եղբայր կսկսին մանգաղով, փայտե- րով զիրենք պաշտպանել: Թմեկեան եղբայր գեղեցիկ քոյր մը կուռնան, որ ինչպէս միշտ, այդ օրն ալ քաղաքին մէջ կը գտնուի վաւաշուտ թուրքերը այդ օրիորդը առեւանգե- լու կուզան եւ որովհետեւ թմեկեաններու քաջութեան փորձը առած են, այս անգամ ալ կը դաւաղորեն նախ երկու եղբայրը սպանել եւ յետոյ ձեռք բերել իրենց աւարը, բայց կը սխալին: Այս անգամ ալ թմեկեանք 30-40 զինեալ յե- լուզակների դէմ քաջաբար կը պաշտպանին զիրենք. քոյ- բերին միւս մանկամարդների եւ անչափահասների հետ կը փախչին գեղը՝ հաւար կը պօռան: Մինչ հաւարը կը հաս- նի, թմեկեաններէ մին փորէն դաշոյնով խղատուած կըլլայ. միւս եղբայրը, թէեւ դարձեալ վիրաւոր մի երկու տեղէ, բայց կը յարձուի երկու թուրք գէն ի ձեռին բռնել: Հաւա- րի համող գիւղացիք ի փախուստ ամապարող զըզը-հա- տանցոյ թափթիփած գէնք, կոչիկ հաւաքելով, երկու կալա- նաւորների հետ կը զրկին Մէրքէզը, տեղեկագրով մը ալ պատմելով եղած եղեռնագործութիւնը. բծիչ ու պաշտօն- եայ կուզան. քէֆչի, թէ մեռնողին եւ թէ վիրա- ւորեալին համար բարօրթներ կը տրւին: Ղըզը-հասանցիք ամեն ուրեք ալ կը ձանցւին կը բողոքւին, վկաները շատ, բայց լսող չկայ, խլացել են Կարին, Պոլիս հեռագիր կը գարնուի, բայց ոչ մի արդիւնք. եղեռնագործք եւ ոչ մի օր իսկ կը բանտարկւին:

1894 թ. սեպտեմբեր ամսոյ մէջ երզնկացի հայ երիտա- սարդ մը առեւտուրի համար կերթայ այդ գեղը: Գիշեր մը զինեալ ելուզակներ այդ երիտասարդի գտնուած սենեակը կը շրջապատին, դռները կը խորտակին ու ներս կը խուժեն: Մարտափահար կը մնան ներս գտնուողները եւ բնաւ դիմա- զրուութիւն չեն կրնար ընել: Յելուզակները ամբողջ իրեղէն- ները եւ ապրանքը՝ 100 լիբայէն աւելի, կը հաւաքին, խեղ- ճերը լաւ մ'ալ գանակոծելէ վերջ կը մեկնին անվախ ու հանգիստ: Քանի մ'օր վերջն ալ մեկնոյն յելուզակները գիւղին ամբողջ նախիրը կը քշեն կը տանեն, խտտի դէղե- րը կը վառեն եւ այլն:

Այս վերջի գուժերս Խաչ գեղի համար սովորական են: Ինչ-

պէս ըսինք, Ղըզ գեղի արեւնկզակ աղաները այս գեղա- ցոյ էին դրացի, հիմայ ծոցերնուն մէջ մտած են: Մէհմէտ աղա անուն յելուզակապետը Խաչ գեղի մէջ կը նստի: 1892 թ. այս նշանաւոր յելուզակապետները պատահաւա- ներ ստացան սուլթանի կառավարութիւնէն. երեւի երկ- րին անգնահատելի ծառայութեանց համար...

Երբ ըսինք, թէ սուլթանի կառավարութիւնը Հայաստա- նի մէջ հայ տարրը փճացնելու համար մասնաւոր գիտում մ'ունեցեր է, միթէ կը սխալինք. ամենօրեայ փաստերը այդ կը ցուցնեն. ինչո՞ւ յելուզակապետները կը խրախուս- ւին, պատահաւոր կը ստանան, մինչդեռ ասոնց յատկանի- շը ի սկզբանէ միայն եղած է քանդել, թալանել, աւերել: Սուլթանի բռնապետութիւնը իր այդ նպատակի իրագործ- ման համար պարզ կերեւայ, որ քիւրդ տարրը միջոյ մը ը- րած է:

Մէրքէզէն իբր երկու ժամ հեռի դէպ արեւմուտք, Դեր- ջանի կեղրոնը կը գտնուի 100 անուր հայաբնակ կոտոր գեղը: Այս գեղի մէջ տեղացի յայտնի առեւտրական տուն մը կար՝ Պէրպէրեան Մինաս եւ որդիք: 93 թ. յուլիս ամսոյ մէջ Պէրպէրեանի երկու երիտասարդ որդիքը 25, 30 տարեան, իրիկուն մը իրենց քաղաքին հետ սայլերով տուն կերարարձած առեւտրին, գեղէն հազիւ մի քանի վայր- կեան հեռի, կամուրջին քովը, երկու ծպտեալ քիւրդերի բէ- վովէրի գնդակներէն կը սպանւին: Անմիջապէս լուր կը արբի կառավարութեան, որ բծիչ եւ պաշտօնեաներ կը զրկէ քէֆչի համար: Վատնոցի կառավարութեան ընելիքը կարծես թէ այդ միայն ըլլայ, ազկից անդին անցնելու ձեռնահատութիւնը չունենայ: Խեղճ Պէրպէրեան կը բողո- քէ, կը հեռագրէ, ի գուր. կանցնին ամիսներ, լսող, կարեւո- րութիւն տուող չկայ:

Չանախչի, Աղադեր, Թառու, Ծերանի, Մաղկարի, Վը- ժան, Ապրանք. այս գեղերը Մէրքէզէն 4-7 ժամ հեռա- ւորութեամբ դէպ հարաւ արեւմուտք իրարմէ կէս կէս ժա- մու միջոցաւ յանկոյս Եփրատայ, գրեթէ Տարսուս շրջա- յին տակը տարածուած են: Վերջին տարիներս քիւրդ աղա- ներուն այս հայաբնակ գեղերու հասուցած վնասները ան- հաշուելի են: Երկար կըլլայ, եթէ հարստահարութեանց մանրամասնութիւնքը պատմենք: Քիչով ալ կը յուսանք, թէ պիտի կարենանք հասկնել իրաց լիճակը:

Ըսինք թէ Դերջանի մեծ կեղեքիչները Գուզուլչանէն եկած են: Այո՛, չարէկցիները Գուզուլչանի տիրանալէ վերջ, քիչ քիչ այլ եւ այլ եղանակներով մտան Դերջան եւ 5-6 տարեան մէջ իրենց սահմանը գտնուող բոլոր գեղերը իրենց ճիրանին տակը առին: Քանի մը հատը արդէն բղքտած են, որոց տեղեր այժմ հայի անչնչացած յիշատակները մնացած են: Արաղձոր, Ստող, Թառու եւ երկու երեք փոքրիկ գո- մերու մէջ 120-էն աւելի հայ տուներ կային՝ բոլորն հողա- տէր. այսօր կեճենկցիին եւ զարագէրէնացիին սեփակա- նութիւնները դարձած են ու լեցւած քիւրդերով: 93 թ. գետ 5-6 տուն մնացած էր Թառուայ մէջ. մէջերէն յայտ- նի էր Ստեփան Մինասեանը. շատ անգամներ Ստեփանի տաւարները կը գողնան, խտտերը կը վառեն, բայց Ստե- փան կը մնար, վասնզի կապրէր հողերովը: 93 թ. յուլիս ամսոյ մէջ, գիշեր մը երբ տունէն բացակայ կը լինի Ստե- փանը, քիւրդերը օգուտ քաղելով, խտտի խուրճեր կը գնեն տանը չորս կողմը ու կը բռնկցնեն: Աղեխարչ կը լինի ներսիններուն լացն ու կոծը: Գիւղացիներ չեն համարձակեր գուրս ելլելու. կը վառի տունը մինչեւ լոյս: Տարաբախտ գոհերը տան մէկ նկուղը կապաստանին. առաւօտուն փը- լատակներէն կը հանւին երկու տղայ խեղաւած, միւսներն ալ կիսահեղձ. տունը իր մէջիններով մոխարակոյտ մը կըլլայ: Խեղճ Ստեփան երբ կը լսէ եղածը, գլուխը կը ձեծի եւ իւր վատոյթ ու մերկ ընտանեացի ձեռներէն բռնելով կերթայ մէրքէզը՝ Մամախաթուն, արդուհալ կուստայ, կը պատմէ իւր կրած դժբախտութիւնները. բայց կառավա- րութիւնը, կարծես թէ իրեն չվերաբերի այդ գործը, բնաւ

եղեռնագործները գանձելու չձեռնարկելու, մինչդեռ եղեռնագործք յայտնի եւ վկայք չառն կանցնի ամիս մը, Ստեփաննամուղելով, որ Մամախաթունէն իրեն օգուտ մը չկայ եւ որ մուրալով իր ընտանիքն ապրեցնել անհնար է, յուսահատ իր գոթախոտ ընտանեաց հետ կերթայ, կը մնայ Բերեկ գեղ: Ստեփաննի գէպքէն վերջ մնացող հայերն ալ կը կողմնակից գեղէն Այսպէս Թառուն իր հողերովն կանցնի քիւրդ աղայից ճանկը: Միւս գեղերը՝ Չանախճի, Աղազեր, Միւրանի, թէեւ գեռ կը մնան հայերը, բայց տեսնել պէտք է, որ մարդ կարենայ ըմբռնել ասոնց վիճակի անտանելիութիւնը: Ամէն մէկ գեղի մէջ հազիւ մէկ-երկու տուն հացի տէր մնացած են. միւսները եթէ իրենց տուն տեղը եւ ամբողջ հողերնին պարտքի փոխարէն տան, դարձեալ չեն կրնար ազատիլ: Այս երեք չորս տարւան մէջ շատ կը խօսուի, որ պարտքի փոխարէն իրենց հողերը յանձնել քիւրդ ազաներին:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՈՒՄ

Այս օրից սկսած, երբ Սասունի սարափնիկ կոտորածը յայտնի կըլտ ըստաւոր աշխարհին, այդ օրից Հայկական հարցը չի իջնում արտասահմանեան մամուլի էջերից: Մինքն արդէն ծանօթացրել ենք յիշեալ մամուլի կարծիքների հետ. հօսել էինք նոյնպէս եւ այն բազմաթիւ միտինգների մասին, որ տեղի ունեցան Անգլիայում, Ամերիկայում եւ այլն: Մասնաւոր էլ ենք եղել, որ թէեւ տուժանի կատարութիւնն արգելում էր եւրոպական մամուլի թղթակիցներին գնալ Հայաստան, բայց եւ այնպէս «ԴԷՆԻ ՏԷԼԵԳՐԱՓ»-ի թղթակից Էմիլ Դիւօնը՝ յաղթելով գանազան խռչնողները, կարողացաւ մուտք գործել այնտեղ: Այդ անվճար թղթակցի օրինակին հետեւեցին անգլիական այլ նշանաւոր լրագրիչների թղթակիցներ: Նրանք հասան այդ թշուտ երկրք, մտան տառապանաւ ժողովրդի բոլոր խաւերը, այցելեցին կոտորածի վայրերը, այրած, ամայի, քար ու քարէ դարձրած վայրերը, ուր տեղերում են մի քանի հարիւր սասունցիներ՝ մեռի, բաղցած... Թղթակիցները գրի են անցնում բոլոր իրենց պչրով տեսածը, իրենց լսածը եւ անմիջապէս հոտագրում կամ ընդարձակ նամակներով հաղորդում Լոնդոն:

Տպւում, արտատպւում են այդ հաղորդութիւնները բազմաթիւ թերթերում, անգին ցնցում, գարոյթ յառաջ բերում ընթերցող հասարակութեան գանազան շրջաններում: Լուսաւոր երկրի հասարակութիւնը ապշել, զայրացել է, որ այդ տեսակ զազանութիւններ, մի այդ տեսակ կատարեալ դժոխային դրութիւն կարող է տիրապետել XIX դարու վերջում՝ եւրոպական մեծ պետութիւնների թիկ տակ, որոնք ըզկրով իրենց դաշնագրիցները, իրենց տւած մեծ մեծ խոտուտները, համբերում, թոյլ են տալիս այն բոլորը...

Ամբողջ մամուլը, ի բայց անեալ տաճկական փարսներով կաշտուած եւրոպական եւ ամերիկական մի քանի թերթեր, բողոքում, հարաձուռում է պետութիւնների եղեռնագործ անտարբերութիւնը:

Մամուլի բողոքների վրայ աւելանում են վերջերս լոյս տեսած մի քանի գրքեր՝ ամբողջապէս ներած տաճկահայերի դրութեան եւ մամուլաբարձէ Սասունի սարափների:

Նորից բազմաթիւ միտինգներ են կազմակերպւում, տեղի ունենում թէ Անգլիայում եւ թէ Ամերիկայում: Անգլիայում տեղի ունեցող միտինգներում խոր տպաւորութիւն են գործում երեք սասունցիների պատմածները. այդ խեղճները աղետից հրաշքով էին ազատուել եւ մի կերպ հպտել Լոնդոն:

Կշմուտը էր մանաւանդ այն մեծ միտինգը, որ տեղի ունեցաւ Լոնդոնում Ապրիլի 25-ին, Արգայի ղուրքի նախագահութեամբ. մամուլակողների թիւը անգին է եղել, հարիւրից աւել սարափների անդամներ, ներկայացուցիչներ անգլիական, ամերիկական եւ ֆրանսիական գանազան քաղաքներից, ներկայացուցիչներ մամուլի կողմից. բազմաթիւ համակերպական նամակներ, հեռագրիներ եւ այլն:

Արտասանած ծառերը, թէ նախագահ Անգայը, թէ մի տիկնոջ եւ թէ միւսներինը յնցել տպաւորութիւն են գործել. նոյնը եւ մեծ ծերունու՝ Գլադստոնի միտինգի նախագահին ուղղած նամակի ընթերցանութիւնը:

Բողոքները, այդ բոլոր ժողովների վճիռները արձանագրւում, ուղարկւում են պետական ներկայացուցիչներին: Բողոքներ են կազմում Անգլիայի իւրաքանչիւր մի անկիւնում, ամեն մի շքուշմում եւ չիսիսային Ամերիկայում: Պատգամաւորութիւններ են ներկայանում Գլադստոնին, արտաքին գործոց նախարար Կիմբլէյին, վերջին օրերս էլ մինիստր նախագահ Բոզբերին:

Այս բոլորը մի քան են միայն հայցում՝ միջամտել, փոխել վերջ զինը Հայաստանում տիրող այն գարշելի ըէժիմը,

որի անարգ ծանրութեան տակ դարերով հեծում, դժոխային շարժարաններ է կրում մի ամբողջ ազգ:

Կիւրքերէլ իրեն ներկայացած պատգամաւորութեանը պատասխանեց ժամանակակից դիպլոմատին յատուկ մի ծառով... Եւ ի՞նչ կարելի էր սպասել արդարադատ պետական ներկայացուցիչներից: Նրանք միջամտեցան՝ բարենորոգումների մի նախագիծ առաջարկեցին սուլթանին, բարենորոգումներ, որոնք «հրջանկութեան եւ երանութեան» մի նոր դարապաշտի պիտի բացեն բազմաշարժար հայերի համար:

Թէ ի՞նչ տեսակ բանեւորութեան են, պետութիւնները խորհրդաբար գաղտնութեան մէջ են պահում: Լրագրիչները կնիքադրաբար հաղորդեցին այդ նախագիծի մի քանի կէտերը. մենք կը քննենք այդ ըէֆորմները մանրամասնօրէն, կըք նըրանք յայտնի կը լինին քաջողովին: Բայց եւ այնպէս պարզ է հենց այժմանից, որ յիշեալ բարեւորագումները չպիտի փոխեն իրենի ներկայ դրութիւնը:

Ուրեմն անարգ բեռը պիտի մնայ դարձեալ հայ ժողովրդի շէնքին: Եւ այդ մինչեւ ե՞րբ, մինչեւ ե՞րբ պիտի համբերենք:

Ժողովուրդը, քնիկ տաճկահայ տարբը արդէն փոխել, վերածուել է. այդ մեզ ցոյց տւին մէկը միւսին հետեւող անցքերը: Նա այժմ ընդդիմանում է սուլթանի կատարութեան գանազան կամայականութիւններին. նա երես առ երես կռում է նրա հետ. նա այժմ ազատութեան դրօշակը պարզած քաջարձակ պատերազմ է յայտնել դարերով իրեն ծնշող ոյժի դէմ: Բայց նա՛ միայնակ, գուրկ գէնքից, մեջոցներից, անգոր կը լինի հաւասարակշռել իր ոյժերը թշամու ոյժերի հետ, կի՞թ մենք բոլորս նրան օգնութեան չգտնք:

Բոպէն, ներկայ բոպէն ծանր է եւ խորհրդաւոր. հարկաւոր է օգնել անհրաժեշտ է ճիգ թափել, որ սկսված յեղափոխական շարժումը իր նպատակին հասնի, որ մեր բազմաթիւ գոհերի արիւնք իր գիրք ստանայ, որ սուրբ գործը իր յաղթանակը տանի:

Երբ օտարները յուզւած, վրէժնորութիւն են պահանջում մեզ համար, մի՞թէ մենք անտարբեր կը մնանք, մի՞թէ մենք հանգիստ խղճով կը շարունակենք խաղաղ կեանքի պտուղները վայելել, երբ այնտեղ մեր եղբայրները՝ հալածւած, նօթի, բայց եւ այնպէս պարզած յեղափոխական դրօշակը, օգնութեան հրբաւէր է մեզ կարդում: Մի՞թէ մենք խուլ կը մնանք, չպիտի լսենք այդ խաղտ ծայր. մի՞թէ մեզ հանգստութիւն կը տան հազարաւոր սասունցիների ուրախանները:

Օգուները բոպէից, կատարները մեր պարտքը:

- ՆԻՆՐԱՏԻՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԶՈՒՑԱԿ
- Վրէժից 100 ռուբ., Կօլիդայից 120 ռուբ., Փ-ից 50 ռ., Թ. Կ. Խ. 200 ռ., Ապառաժից 1000 ռուբլի, Ճառագայթից 22 ռ., Գ-ի գիմն-ից 50 ռ., Գետշ-ից 15 ռ., Ճառագայթից 150 ռ., Բ-ից 3000 (Կրեք հազար) ռուբլի:—Բ-ից 6 իրա:
  - Վիշապ քաղաքի կեդր. սնդուկի մէջ ստացւեցան.
  - Մուշեղ 100 դահեկան, Ես. Ս. 26 դահ., Վաղարշա-կեան 70 դահ., Սիւնիք 80 դահ., Շաւարշ 25 դահ., Սատան 10 դահ., № 60-դ 10 դահ., Ե. Կ. 40 դահ., Ե. Կ. Գ. 30 դահ., Բագար 40 դահ., Գալուստ 20 դահ., Վառօդ 100 դահ., Սարգ 100 դահ., Քար 35 դահ., Վիշապ քաղ. Սիսակ 112 դահ., Շուշան 10 դահ., Մուխ 20 դահ., Նիզակ քղ. 340 դահեկ.
  - Տ-ի կօմ-ի գնձ.ում Գարտնիքից ստացւեց 3 օսմ. ոսկի: Բօլգ. Սլ. քաղ. Վ.Մ.Թ.-ից 3 նապօլ. ոսկի:

Դժոխքը ուղարկել է մեզ իր մի նամակի պատճէն, որը անկարող եղանք գետնից աչս Ն՞ում. կաշխատենք այդ անել եկող անգամ: Յուսով ենք, որ նրա խելակամն եւս նրատարակւած կը տեսնենք:

Խնդրում ենք «Հայրից» յայտարարել, որ «Իրօշակից» արտատրպած նամակի վերնագիրը իր «Հ-քի» խմբագրածն է եւ ոչ «Իրօշ-ի»:

Դաշակցութեան անձանօթներից կնդրում է թղթակցութեան եւ ներխառութեան համար դիմել:
L. Boole, 15, Augustus Rd. Hammersmith, W. London.
 Վիեննա, Դաշակցութեան ազատ տպարան